

HERDER „UTÓKORA” A SZERB ÉS A MAGYAR IRODALOMBAN

SZELI ISTVÁN

A tizenkilencedik század előregedésével Herder is egyre inkább kizorul az eszmei ihletők sorából mindkét irodalomban. Ennek a folyamatnak a jelenségeit próbáltuk bemutatni a *Herder utókora...* című vázlatunkban (*Híd*, 1985. április). Az utóreggésekkel foglalkozó jelenrásunkban az elmúlt, de még nem lezárt emberöltőt tárgyalva már nem az ő gondolatainak a jelenlétét keressük tehát a magyar és a délszláv népek irodalmában, hanem a Herder-recepció tanulságait nyomonuk, történelmi szerepének az értékeléséről kísérünk meg képet adni, ovábbra is az eltérések okait kutatva, amelyek eszmei hatásának megélésében szerephez jutnak.

A Herder műveit fordító s magyarországi hatását elemző Rathmann ános gondos kutatások alapján olyan megállapításra jut, hogy e hatás, illetve befogadás-elutasítás többnyire párhuzamos a magyar történelem nagy mozgalmával és válságos korszakaival: az első magyar köztársági mozgalom bukása (Versey, Kazinczy), a Szent Szövetséggel beöszöntő korszak (Kölcsey), majd Széchenyi kora s a romantika évtizedei. Herder nyelv-, állam- és nemzetszemlélete, különösen pedig a magyar nyelv kilátástalan jövőjére vonatkozó megjegyzése a sorsforlulók idején rendkívül időszerűek voltak az adott társadalmi viszonyok özött. A történelem a későbbiek során sem szűkölködött krízishelyzeekben, mégis, mondja Rathmann, „A negyvenes évektől kezdve azonban hosszú időn keresztül a Herder-interpretátorok igazi célja — hááronkon innen és túl — többé nem az, hogy megértsék és felszínre hozzák eszméinek valóságos tartalmát, hanem kevés kivételtől eltekintve — pl. Széchenyi István értelmezése — abban áll, hogy politikailag releváns gondolatait ideológiailag manipulálják, pl. a pánszláv ideológia gyik szellemi ősvé avassák. Herder e méltatlan utókora azonban túlnutat vizsgálódásunk keretein”. (*Világosság*, 1979. 1. 19—23. l.)

A huszadik század Herder-értelmezéseinek néhány jelensége a mi igyelmünket is a történelmi, eszmei, ideológiai háttér felé fordítja, főeg az első világháború óta napjainkig eltelt időszakban.

A Herderhez és eszméihez való viszonyból eredő értékelésdifferenciák ma már kétségtelenül jóval csekélyebbek, mint a polgári korok történettudományának feljövő szakaszaiban, különösen pedig a nemzetállamok létrehozására irányuló erőfeszítések korában, de tagadhatatlan, hogy nevének, művének és szellemének az idézése ma is különféle izgalmak kiváltásának az oka lehet, s az is kétségtelen, hogy mint történelmi tudatot formáló, de legalábbis nyelvi-kulturális szemléletünket befolyásoló tényezővel ma is számolnunk kell vele. Ennek objektív okai nyilván magukban a Herder-szövegekben rejlenek. Abban, ahogyan ő maga látta és mérte fel a népek történelmi küldetését, s ahogyan jövőjükről gondolkodott.

Mind a magyar, mind a délszláv, marxista szemléletű történetírásnak ma már jórészt sikerült kiszűrnie a Herder gondolataihoz tapadó hordalékokat, főként pedig a retrográd, nacionalista szemlélet és történelemfelfogás szennyező anyagát. Ennek ellenére a Herder-szindróma kóroktanának még ma sincs minden vonatkozásában egyértelmű magyarázata sem azok körében, akik minden fenntartás nélkül elfogadják a német gondolkodó tanait, sem pedig baljós „árnyékát” megidézõ teremrehívóinál. Itt csak jelzyszerűen utalhatunk a Herder-évfordulókor elhangzott méltatásokra és ideologizálásának újbóli kísérleteire mindkét oldalon. A műveiből (még inkább a nevéből) századunkra átsugárzó energia tehát nem vész el, legfeljebb csak átalakul. Ilyen értelemben ismét csak Rathmann Jánosra hivatkozhatunk, amikor azt írja, hogy a jakobinusoktól kezdve napjainkig Herderrel nemzedékek hosszú sorát nézett szembe, „de az értelmiségi közvélemény számára az ő személyisége mindmáig »csak« a »jóslatot« jelenti”. (Herder ébresztéséhez. *Kritika*, 1978. 3. 9. l.)

A délszláv köztudatban s általában a szláv népeknél a fentiekke szemben Herder érdemei még ma is főként abban csúcsonosodnak ki, hogy tudatosította a szlávok hozzájárulását földrészünk kulturális arculatának megformálásához, leginkább pedig abban, hogy elmélyítette bennük történelmi küldetésük hitét. A körülötte kavargó eszmei örvénylés tehát úgyszólván máig is érezhető.

A két világháború közötti két évtizednyi időszakban a délszláv értelmiségi közvélemény számára Herder gondolatai kétségtelenül hozzájárultak a germán faji felsőbbrendűséggel szembehelezkedő, antifasiszta világnézet erősítéséhez, de ezzel párhuzamosan a szláv lélek, mentalitás és pozitív faji vonások (minden bizonnyal hasonló motívumokká színezett) apoteózisához is. Nem egyedüli, hanem jellemző példaként említjük meg Miloš Trivunacnak a *Herder i Sloveni* (Herder és a szlávok) című tanulmányát (különnyomat a *Stari pregled* 1—4. számából, 1936). Áttekintésében a szerző egészen a maga koráig, Masarykig kíséri nyomon a herderi eszmék kanyargós útját a modern Európa politikai gondolatvilágában. Herder főművének, az *Ezmék az emberiség*

történetének filozófiájáról című könyvének ún. „szláv fejezetéhez” fűzött kommentárjaiban hangsúlyozza: Herder szerint a szláv népek hivatottak arra, hogy az emberiséget eljuttassák fejlődésének végső határáig, a humanitás tökélyéig, mert nem harcos természetűek, békeszeretők és szorgalmasak. „Herder — írja a továbbiakban — természetesen egyúttal baráti tanácsokkal is szolgál a szlávok számára (...). Rámutat: balsorsuk onnan ered, hogy »békeszeretőik és a házi foglalatosságok iránti hajlandóságuk« miatt katonailag szervezetlenek maradtak, »noha nem hiányzott belőlük a kemény ellenállás bátorsága«, s világosan mutat rá e fogyatékoságukra is a prédaleső emberi társadalomban. Más szóval az önvédelemhez nem elegendő csupán a bátorság, hadi készenlétre is szükség van mindaddig, míg a másik oldalon nem csitul a harci kedv. A szlávok részéről nem fenyeget a veszély, hogy harckészségüket más népek szabadsága ellen fordítják, még kevésbé, hogy azokat erőszakkal megfosztják nemzetiségüktől.” Trivunacnak s kortársainak nemigen van korrigáló megjegyzésük Herder fenti, idealizáló nemzetképéhez (pontosabban: fajképéhez), holott a Herder óta eltelt kétszáz esztendő tapasztalatai alapján tudvalevő, hogy a szláv népek történelmének az útját sem kizárólag krisztusi szelídségű Tolsztojok szegélyezték, hanem más népekéhez hasonló bőséggel trónbitorlók, hódítók, agresszív szellemek is. Rettenetes Ivántól a csisztkák koráig.

A magyar tudományosság szellemét, különösen a történettudomány irányait mélyen befolyásoló Szekfű Gyula a magyar Herder-képet fontos, új elemekkel is gazdagítja, de a lényegét tekintve ő is a tizenkilencedik századból örökölt értékelés alapján áll: interpretációjának a központjába szintén a hírhedt „jóslatot” helyezi. Mintaszerűen szerkesztett forrásgyűjteményének (*Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez, 1790—1848*. Bp. 1926) bevezető tanulmányában arra mutat rá, hogy Herder „a nemzetiség lelki gyökerei iránt már nagy fogékonyságot tanúsít”, s ezt Szekfű a felvilágosodás racionalista, rideg államérdeket elutasító, humanus gondolkodásával magyarázza. Úgy véli, hogy Herder a *Levelek a humanitás előmozdítására* című, 1793-i munkájában kifejtett álláspontja teljesen egybehangzik a magyar nemesi ellenállás képviselőinek álláspontjával, noha alig néhány évvel korábban, az *Eszméék*-ben „a magyarok iránt még teljes és tökéletes tudatlanságot árul el (...), a magyarokról nem tud egyebet mondani, mint hogy fegyverrel a kezükben, rabolva és pusztítva törtek be Európába, ahol azonban csakhamar sikerült őket ártalmatlanná tenni”. Herdernek e pálfordulását a magyarok iránti álláspontját illetően Szekfű úgy magyarázza, hogy „a főntebb említett 1793-i munkájában revízió alá vette ezt az elítélő nyilatkozatot, mint ahogy a humanitásról írt leveleiben általában is kiegészítette, körülírta főmunkájának szigorú kompozícióba foglalt, s már ezért is röviden és néhol félreérthetően, egyoldalúan fogalmazott tanait. A magyarokra az első, elítélő nyilatkozat ha-

tott, a másodikról alig vettek tudomást (...), a nemzetvég gondolata Herder hatása nyomán nyomul be a nyelvi és nemzetiségi eszmékbe.' Az itt leírt változás okairól azonban nem világosítja fel az olvasót.

Valójában az ilyen egyoldalúan „nemzeti” alapról szemlélt és minősített Herder-nyilatkozat volt az indíték, hogy a magyar történettudomány a tizenkilencedik század nagy részében, de — mint Szekfű példájából látjuk — még a huszadik században is, a „jóslatból” eredő kérdésekre kereste a választ, hogy úgymond, „tisztázza” Herder felelősségét a szlávssággal való előnytelen egybevetés miatt, s nagy filológia apparátussal bizonygassa, hogy a magyar nyelvért folytatott nemes és tiszta szándékú küzdelem mentes a „politika salakjától”, hogy tisztár kulturális fogantatású, valamint hogy a nyelv érvényesülése elé tornyosuló akadályok főként külső tényezők műve, idegen „souffleur”-öké mint amilyen Herder is. Ugyanakkor azonban a tudomány legtöbbször csak érintőleg foglalkozott a torz, magyar feudális viszonyok elemzésével, amelyek legalább olyan mértékben bűnösek a nyelv fejlődésének a lemaradásáért.

Herder tágas európai horizontjai ily módon zsuporodtak össze nemzeti, sőt osztálykorlátozottosságú kisterекre, humánus életműve ekként lett egyfelől túlkompenzált faji erények felmagasztalásának az eszközevé, másfelől érvek és ellenérvek kútforrásává és támaszává obskurus politikai törekvésekhez, alkalmi használatra. Mindezek miatt Herder nemcsak úgy van jelen a térségben, mint „a romantikus generáció életérzésének egyik meghatározója” (*Világirodalmi lexikon*, 1975), hanem a nemzetszemlélet és történelmi sorstudat jelenünkig ható tényezője is.

Kovács Endre pontosan mutatott rá,* hogy „Herder nem politika fogalmakban gondolkodott”, s hogy „a herderi népfogalomból teljesebb hiányzik az etatisztikus szemlélet”, ennek ellenére a kelet-európai (szláv) népek számára az önálló állami-nemzeti aspirációkhoz nyújtott ihletforrást, míg „a magyarsággal szembeni averziója” s jóslatának „megremegtető mondanivalója” ellenkező irányba hatott. „A nemzethalál fikciója, mely majd irodalmunk visszatérő rögeszméjévé válik, első ízben német nyelven nyert megfogalmazást; a szlávimádattal teli Herder e magyarság számára nem tartogatott helyet Európa népei között.” Gaj, Kollár, Garašanin vagy Bratianu gondolatvilágában a herderizmus nem a letargikus életérzés, a pusztulás szinonimája, nem a steril, önmagáért való, népies irodalmi stílusdivattal azonos (ami a magyar irodalomban sajátos visszafogottság jegyében bontakozik ki, pl. Kölcseynél, a reformkori nemesség politikai gondolkodásában pedig sokszor a paraszti mozgalmak rémét idézi meg), hanem az újjászületés ideológiai alapja. Kovács pontosan állapítja meg a diagnózist is: „A feudális nemzetfogalom nem volt képes átalakulni”, mégis mintha hajlamosnak látszana

* *Szemben a történelemmel*. Bp., 1977. Különösen a 162—173 l.

arra, hogy e negatívumokban bizonyos értelemben Herder „bűnrészeségét” keresse, holott köztudomású, hogy annak mind a „jóslat” előtti, mind pedig az az utáni korszakában is számos, a magyarsággal egyértelműen rokonszenvező nyilatkozata van. Az egyikre Vajda György Mihály hivatkozik. A német író Kelet-Európában tett utazásának közvetlen tapasztalataiból bontakozik ki nagyarányú víziója, amely eleven cáfolata lehet annak az idézett értékelésnek, mely szerint a magyarság számára Herder „nem tartogatott helyet Európa népei között”. A *Journal meiner Reise im Jahr 1769.* című naplójában írta le a következőket: „Micsoda látvány lesz az e... vidékeken, ha egyszer meglátogatja majd őket a kultúra szelleme! Ukrajna lesz az új Görögország: e nép széles ege, vidám lény, muzikális természete, termékeny országa stb. nagyra nőnek majd egyszer: a sok vad népecskéből, amilyenek egykor a görögök is voltak, civilizált nemzet áll elő: határai a Fekete-tengerig nyúlnak el, és onnan az egész világon át. Magyarország, ezek a nemzetek, meg Lengyel- és Oroszország egy sávja részese lesz majd ennek az új kultúrának... szellem keresztülvonul majd az álomban szendergő Európán, és szolgálatába állítja majd a szellem természete szerint. Mindezt magában hordozza a jövő, s egyszer csak meg kell történnie...” (L.: *Allandóság a változásban.* 1968. 24—25 l.) Ez is jövendölés, mint ama másik. Csak töprenghetünk rajta, miért nem ez került a köztudatba.

De a „jóslator” követő esztendőik írásaiából is idézhetnénk, méghozzá nem álmokat és messzi sejtéseket, mint az előbbiekből, hanem nagyon is reális érzékre valló álláspontokat. Rathmann írja az *Eszmék...* 1978-i, magyar kiadásának az előszavában: „Álláspontját az organikus államról szóló saját történetfilozófiai elvével támasztotta alá: eszerint minden nemzetnek saját állammal kell rendelkeznie. Ennek megfelelően elméleti képtelenségnek, »lélektelen gépezetnek« tartotta a Habsburg monarchiát, és élesen bírálta II. József rendszerét, többek között németesítési törekvéseit, hangsúlyozva a nemzeti nyelvek létjogosultságát.”

Lehet-e most már a magyar nyelvről szóló, annyiszor idézett szavainak a nyomán keletkezett zajt csupán azzal a körülménnyel magyarázni, hogy sorai éppen a „kellő” időben, 1791-ben, a magyar, nemzeti nacionalizmus fellángolása idejében láttak napvilágot, mégpedig abban a könyvben, amely a legelterjedtebb olvasmánya volt a korabeli Európának, útinaplója viszont még a Bessenyei fellépése előtti időkből való, amikor a magyar nyelv ügye még közel sem volt oly mértékben az érdeklődés előterében, mint majd jó húsz esztendő múlva, tehát még az udvar és a magyar nemesség, Mária Terézia korabeli kompromisszumának az évtizedében? Alig hihető. Sokkal valószínűbb okok játszhattak itt közre, elvi és gyakorlati egyaránt.

Herder e „palinódiáját”, a magyarságról mondott véleményének a

megváltoztatását a *Beszélgetés II. József császár halála után* című dialógusában Kókay György forrástanulmánya magyar ösztönzés eredményének tartja. Kókay Rát Mátyásra, az első magyar újságnak (a *Magyar Hirmondónak*) a megindítójára hivatkozik, aki egy német—magyar—latin szótár (lexikon) tervét tette közzé, s ennek előfizetési felhívásában fejtette ki azt a gondolatát, hogy az uralkodó csak akkor várhat sikert intézkedéseitől, s csak akkor reménykedhet országa népeinek boldogulásában, ha általánossá teszi az emberi kultúrát, ezt pedig a népek csak anyanyelvükön tehetik magukévá. Rát e „köz haszonra való szándékának” a híreről Herder is olvasható Schlözer göttingai folyóiratában, s ez is bizonyára hozzájárult a magyar kulturálatlanságró vallott nézeteinek a megváltozásához. Arról azonban már aligha lehetett tudomása, hogy Rát lexikonterve a magyar főrendek kulturális indolenciáján hiúsult meg, noha a felvilágosult Európa szemében a magyar nemes a Kulturgefälle fogalmával volt azonos. Rát írja le Bacsá nyinak küldött levelében ezt a Tempeföibe illő képet: „... végképpen le-is tettem azon reménységről, hogy a Magyar Nemzet önnön nyelvében a tudományjában valaha virágozzék (...), hogy azt a jót tehető nem-Nemes emberhez [a nemesurak], nem mondom, tiszteletet, de csak köz-emberséget is mutassanak, az, az ő nagy méltóságokról ki nem telik (...) inkább szeretek holtig az én vélt irégyeim között maradni, hogy-sér mint a magokhoz édesgető Uraknak elő-palotáikban várakozni s előttük állani, avagy uzsorával nemességet kereső s könnyen nyerő könnynyomatókkal szerződni.”

Mindettől eltekintve jogosnak látszik Kókay feltételezése, amely szerint „Rát folyóirata hívta fel Herder figyelmét a Habsburg birodalom kis népeit (...) nemzeti kultúrájuk kifejlesztése szempontjából ért méltánytalanságokra.” Csak ennek az ismeretében értjük meg Herder említett dialógusának ezt a tételét: „Valóban, ahogyan az Isten a világ összes nyelvét megtűri, úgy kellene a régensnek is megtűrnie a különböző népek nyelvét nemcsak megtűrnie, hanem tisztelnie is. A népek nem egyik napról a másikra érelik meg kultúrájuk legjavát, semmiféle idegen nyelv ezt ki nem kényszerítheti. A nemzeti talajon növekszik a kultúra a legjobban, sőt, mondhatnám, csak a nemzet öröklött és tovább öröklődő nyelvében képes fejlődni. A nyelv az, ami rabul ejti egy nép szívét, s vajon nem nagy gondolat-e, hogy magyarok, szlávok, vlachok és megannyi más nép földjén az ő gondolkodásuk szerint, az ő *legsajátabb* és *legkedveltebb* módjukon ültessük el a jólét magvait, ma és a legtávolabbi jövőben.”*

Az előadottak ismeretében található lenne a magyarság Herder elleni averziójáról beszélni, nem pedig az övéről a magyarság ellen. De joga-

* Kókay György: Rát Mátyás röpirata II. József ellen, a magyar nyelv érdekében. *Magyar Könyvszemle*. 1966. 305—316. l.

san tehető fel a kérdés: miféle gondolkodásbeli rokonság fűzhetne volna a „magyarságot” képviselő, feudális szellemű, nemesi osztályt a német filozófus demokratikus eszméihez? A magyar társadalomszerkezetből származó hamis (kulturális) fölénytudat is gátolta az efféle „lelki rokonság” létrejöttét, nem kevésbé a még a legjobbjainkat is jellemző, századokig táplált Nyugat-eszmény, amely a kelet-európai „törmelék-népek” és „népképződmények” hagyományos kultúráját mereven ki-rekesztette az európai kultúra fogalmából (nem mentségül, csak magyarázatul: mint ahogyan saját etnikumának örökségét is összeegyezhetetlennek tartotta e virtuális Európa-képpel).

Mindez legalábbis kételkedést ébreszthet bennünk az olyan Herder-interpretációk iránt, amelyek makacsul megrekedtek a „jóslat” szavainál, ismételten felkeltve gyanakvásunkat e szándékok felől.

*

Áttekintésünk a vonatkozó irodalomról nagyrészt az első világháború óta eltelt időszakot öleli fel. Magyar vonatkozásban ezt indokolttá teszi, hogy a század első két évtizedében a Herder-kommentárok és értékelések főként népköltészeti érdekűek, poétikai vonatkozásúak, a nyelv- és történetfilozófia számára azonban nem mondhatók különösebben jelentősnek. Kovács Győző a *Bacsányi és Herder* című gondos tanulmányában (*Filológiai Közlöny*, 1970. 1—2. szám) a korszak filológiai tevékenységéről megállapítja, hogy Herder hatásának adatszerű feltárásához sok részeredménnyel járul hozzá, „De értékelést ezek a munkák nem adtak, kizárólag a tények feltárására szorítkoztak”. Tanulmányában „szembetűnőnek” mondja, hogy a kutatók túlnyomórészt nyelvészeti és költészettani irányelveit, továbbá a népiesség, a nemzeti eszme és öntudat alakulására gyakorolt hatását helyezték előtérbe, „többnyire a herderi intelmek, illetve a korabeli népiesség szemszögéből vizsgálva a történelem és a nemzeti irodalom kapcsolatát, a fejlődés mibenlétét és határait”.

A szerb és horvát irodalmi és szellemi életben Herder nem kiragadott mondataival, nem magyarázatra szoruló, töredékes kijelentéseivel van jelen, hanem filozófiájának komplementáris elemeivel, nép- és nemzetszemléletének egészével, amelyek mint egybeömlő folyók vize, minőségileg azonosulnak egymással a történelem nagy, vízgyűjtő medencéjében. Érthető tehát, hogy a délszláv Herder-filológia figyelme nem az író konkrét szövegeire vagy azok részeire irányul, mert nem azok, hanem maga a herderi gondolkodásforma termékenyíti meg az irodalom és történelem szellemét. Az elemzések nem tartják feladatuknak, hogy a szokott összehasonlító módszerekkel, szövegegységekre lebontva közelítsék meg a Művet. Úgy tűnik, hogy a szerb irodalomtudományak a századelőn nincs is filológiai adóssága, törleszteni-alója Herder

iránt. Dragiša Živković írja Jovan Skerlić munkájával (*Omladina i njena književnost*, 1906) kapcsolatban: „Herder eszméinek jelentőségéről a szláv és a délszláv irodalmak fejlődésére nézve nálunk is és külföldön is viszonylag sokat írtak (. . .). A szerbek és Vuk Karadžić Herderhez való viszonyára szintén sokszor rámutattak, különösen Skerlić, aki az Egyesült Szerb Ifjúságról (Ujedinjena omladina srpska) írt munkájában több mint tíz helyen említi Herder nevét. De mind Skerlić, mind pedig más szerzők erről a viszonyról úgy beszéltek, mint afféle közhelyről, mint olyasmiről, ami már általánosan ismert és bizonyított tény, anélkül, hogy mélyebbre hatoltak volna Herder költészettani eszméinek általános kontextusába . . .”^{*} A század első évtizedeinek e tárggyal foglalkozó szerb és horvát írásai sok mindenben a romantikától örökölt szellemben foglalkoznak a német író hagyatékával és hatásával, s ez indokolja, hogy más szempontból beszéljünk róluk, mint a megfelelő korszak magyar tanulmányairól, amelyek — mint mondtuk — inkább részkérdésekkel törődnek, fragmentálisan látják az életművet. A történelem, úgy látszik, dinamikusabban változik, mint a róla formált emberi tudat. S ha ez utóbbi változik is, annak a történelem az oka. Hegel *Fenomenológiájának* „dialektikus fogalompárjai” között olvastunk az olyan tudatról, amely „tárgyához való viszonyát különbözőképpen határozza meg, aszerint, hogy éppen melyik fokán áll a tudatára ébredő világszellemnek”. Csak a terminológián kell változtatnunk, hogy Hegelét ma is érvényes igazságnak foghassuk fel.

*

A Herderrel és hatásával foglalkozó vagy velük kapcsolatos, tisztán filológiai természetű kutatásokba a világháború körüli, főleg pedig az azt követő években kezdenek beszüremkedni a politikai, világnézeti, ideológiai nézőpontok. A kutatókat az évek haladtával már nem is maga Herder érdekli, hanem csak „jóslata”, amiről végül is kiderül, hogy nem is tőle származik, s nem is jóslat, hanem aggódó intelem.

A hatáskutató komparatiztika mindmáig egyik legfigyelemre méltóbb eredményének számít Pukánszky Béla *Herder hazánkban* című dolgozata (1918), amely a magyar felvilágosodás kezdetétől Arany Jánosig követi Herder útját Magyarországon. Az irodalomtörténeti tanulmány célját már a munkája alcíme is világosan kifejezi (Herder és a népies irány), mégis szükségesnek látja, hogy terjedelmes munkájának első oldalán még egyszer félreérthetetlenül kijelentse: „Értekezésem szűkebb tárgyának megfelelően Herdernek csak a népköltéssel foglalkozó dolgozatait tárgyalom.” Ehhez mindvégig következetes is marad,

^{*} Dragiša Živković: *Evropski okviri srpske književnosti*. Novi Sad, 1970. 31—32. l.

noha — mint előszavából látszik —, őt is az a Herder érdekli, „. . . ki az irodalomtörténet, kritika, teológia és pedagógia terén mai gondolkodásunkkal csaknem minden tekintetben közvetlenül érintkező eszméket hirdetett, irodalmunknak legjelentékenyebb korszakában munkáival számottevő művelődési forrást nyújtott, a magyar nyelv jövőjére vonatkozó nyilatkozatával pedig egyenesen korszakalkotó hatást gyakorolt a nemzeti öntudat fejlődésére s a nemzeti tulajdon értékelésére.”

Igazat kell adnunk Kovács Endrének, hogy — mint már fentebb láthattuk — „a herderi népfogalomból teljesen hiányzik az etatisztikus szemlélet”, s hogy „nem politikai fogalmakban gondolkodott”, mégis a világháború után keletkezett tanulmányok jó részére az jellemző, ami a múlt század első felében: a szerzők tudományos szándékain egyre erősebben áttetszenek a jelen politikai valóságának a színei. Pukánszky is kénytelen megállapítani, hogy a Herder népiességével összefüggő eszmék „egy lényeges vonással gazdagodnak, mely az irántuk való intenzív és hosszan tartó érdeklődést biztosítja: fontos eszközzé válnak Magyarország demokratizálásában”. Továbbá: „Ennek az iránynak 1848 előtt csak nyomait észlelhetjük, nagy része csak a forradalom éveiben jut kifejezésre az irodalom legtágabb rétegeiben.”

Három év múlva, 1921-ben Pukánszky figyelme már teljesen az „intelem” felé fordul, amit azonban ő még a magyar szellemi élet fejlődésének általánosabb kérdéseivel kapcsol össze, így például az eredetiség Kármán József-i irodalmi programjával. Érdeklődésének előterében tehát még nem a politikum áll, hanem szaktudományi problémák. Alapvetően „intelemnek” minősíti Herder szavait, nem pedig „jóslatnak”, s inkább azok kedvező hatására mutat rá: „A magyarság jövőjére vonatkozó intelem szellemi életünknek főleg három ágában váltott ki egészséges, pozitív munkára serkentő reakciót: a nyelvújításban, a történetírásban és a nemzeti életnek a politikai reformmozgalmak útján való intézményes restaurációjában.” Herder intelme a magyarsághoz, (*Egyetemes Philológiai Közlöny*, 1921. jún.—dec. VI—X. 37. l.) Ugyanitt arra is figyelmeztet, hogy az intelmet csak úgy lehet helyesen fel fogni, ahogyan Kazinczy: egységes gondolatrendszer elemeként, „egyéb-ként a mögötte rejlő methaphisikai rugók ismerete nélkül, elszigetelten értelmezik”. Pukánszky világosan mutat rá, hogy „Herder intelme talán csak egy csekély elméleti akadály volt, mindamellert hangulati visszahatásával hozzájárul a politikai élet gyakorlati feladatainak megoldásához, megokolásával pedig a nemzetiségi probléma fontosságára hívja fel írónk figyelmét” (85. l.). Ez utóbbi nézete mindenesetre nagymértékben különbözik attól a vulgáris értelmezéstől, amely közvetve Herdert teszi felelőssé a nemzetiségi, kulturális, nyelvi és politikai mozgalmakért, úgyszólván a nemzetiségi kérdés felmerüléséért is. A múlt század negyvenes éveiben — mondja szerzőnk — a herderi eszmék egyre fokozódó politikálása már odáig megy, hogy a nemzeti türelmetlen-

ség aggasztó példáit produkálja. Bajza felfogását és nézeteit pl. „az Akadémia is aggodalommal fogadja”.

A herderi fogantatású népies irány átpolitizálásáról beszél Horváth János is a magyar irodalmi népiesség fejlődésének irányairól szólva: „A népköltészet kultusza sem maradt politikai árnyalat nélkül, sőt a demokrata eszmék divatjával lendült fel legmagasabbra a negyvenes években.” (*A magyar irodalom fejlődéstörténete*. Bp. 1976. 273. l. — A tanulmány feltehetően 1923-ban keletkezett. Lásd Korompay H. János jegyzetét: *Adatok a könyv történetéhez*. Uo. 362. l.) Nem érdektelen ezzel összefüggésben ismét figyelmeztetni Arany János észrevételére az irodalmi népiesség „divatjának” és a demokratikus közszellemnek az összefüggéseiről.

Az ún. szellemtörténeti módszerekkel dolgozó irodalomtudomány, különösen annak német iskolája a fentiekkel sok tekintetben ellentétes álláspontot képvisel. Jelentős művelői ugyanis abból az elvből indulnak ki, hogy a kultúra nyugat-európai modellje, de maga a Nyugat is mint kulturális közösség a magyarság számára csak a német szellemiségen keresztül közelíthető meg, mint ahogyan annak a Kelet felé áramlása is a magyarságon keresztül történik. Koszó János írja a „*Nyugat-alkonya*”-hangulat a XIX. század első felében és Magyarország című tanulmányában (*Egyetemes Philológiai Közlöny*, 1932. jan.—febr.), hogy Herdernek a magyarokról való vélekedését másképpen kell felfognunk, mint ahogy már évszázadok óta szokás: „...itt nem arra a sokat idézett és a köztudatba túlságosan belerögződött baljóslatú véleményére gondolok, hanem ellenkezőleg a nekünk kedvezőre, amely egyébként Rousseau-tól erősen befolyásolt ifjúkori történetfilozófiájával és az ebből folyó szláv, illetve egyáltalán Kelet-Európa-csodálatlialt függött össze.” A továbbiakban kifejti, hogy a sokat emlegetett herderi humanitásészmény, az emelkedett, tiszta emberiség gondolat nem egyetlen népre, fajra vagy nyelvre korlátozódik nála, hanem az „összemberiség” képzetéből ered. Időbelileg előbb a „változatosság az emberi nem egységében”, később pedig az „egység a változatosságban” elve jut előtérbe munkáiban. Koszó rámutat, hogy „elsősorban persze a szlávokra gondolt, de látni fogjuk, hogy éppúgy, ahogy a XIX. században mindkét fölfogásának a hatása fönmaradt, bizonyos okok egyes szláv törzsek mellett a magyarokra is ráterelték a figyelmet akiket eredetileg, mint láttuk, maga Herder szintén belefoglalt nagy művelődésfejlődési elgondolásába...” Ennek a koncepciónak a lényege tehát — Koszó magyarázata szerint — a kelet-európai lelkiségnek a nyugati művelődési szférába való beáramlása nyelvre, etnikumra való tekintet nélkül. A tanulmány szerzője alapjában véve pontosan látja, hogy a német filozófus gondolataival gyakran megtörtént, hogy az általa fölvetett eszme a maga korában nem talált visszhangra, sőt éppen ellentétes irányban fejtette ki a hatását, illetve „átértése”, „kiaknázása” csak későbbi időkben kö-

vetkezett be. Ilyesminek a jeleit veszi észre például a németség „Nyugattól való elfordulásának” a törekvéseiben, Lenau „pusztaromantikájában”, az ún. sváb költői iskola téma- és motívumkészletében stb. Mindez a Nyugat és a Kelet közti világirodalmi kölcsönösség folyamatainak erősödéséről vall, egy lélektörténeti jelenségről, s ez Herder kultúrhistoriái küldetésének igazi értelme — mondja Koszó János.

A történetírás „új útjait” felvázoló Hóman Bálint az első világháború utáni magyar historiográfia alaptörekvéseiről szólva hangsúlyozza, hogy a megelőző korszak merőben empirikus természetű, analitikus, a szellemekkel alig törődő s értékelésre képtelen, pozitivistá irányával szemben a szintézisalkotásra alkalmas történetírás kora jött el, amely mélyen hisz „az erkölcsiségen alapuló nemzeti eszmény valóságában, az élő nacionalizmus életerejében.” (*A magyar történetírás új útjai*. Bp. 1932. 51. l.) Mégis úgy érezzük, hogy az általa „értékelésre alkalmatlan”-nak mondott pozitívizmus Herder filozófiáját kevésbé torzítva, s abban a szellemben fogta fel, ahogyan az egykorú magyar írók: Besenyei, Verseghy, Kazinczy, Rát Mátyás meg a többiek, akik Herderrel együtt meggyőződéssel vallották, hogy a népek (minden nép) a maga nyelvén fölnevelt kultúrájukkal járulhatnak hozzá az emberi műveltség gyarapításához. A polgári magyar történetírás szellem-történeti iránya, Hóman terminológiájával: az „átértékelt” nemzeti szempont viszont a maga öntörvényű erkölce és nemzeteinek mondott álláspontja alapján a herderi tanítást éppen ezen a ponton tartja veszedelmesnek, különösképpen pedig Herder mellérendelő elvét a népek, nyelvek, kultúrák viszonyában. Innen Szekfű pamfletszerűen ironikus hangja is, amikor a Herder és Schlözer nemzetfelfogásából kiinduló Palackýról, Dobrovskýról, Šafarikról, Kollárról stb. nyilatkozik: „Az ő vállaikon emelkednek fel az első (...) szlavista tudósok. (...) ... divatos konstrukciók Prokrusteságyába vonnók az élettelen történetet, ha azt mondanánk, hogy a nem-magyarok nemzetiség fogalmának »népi« lévén, magasabb értéke volt, mint a magyarság nemzetfogalmának. Helyesebben járunk el, ha e folyvást Herdert és Mösert emlegető szlávokat a szokványos, mindenütt ugyanazon fejlődésű kultúrnacionalizmus embereinek tartjuk, akik alig várják, hogy fejest ugorjanak a politikába, s akiknek »népies« színezetű elméleteiről népünk éppoly kevés tudomást vett, mint korábban Berzsenyiről és Kazinczyról a magyar paraszt.” (*Magyar történet*. II. kiadás, 1936. V. köt., 367. l.)

A kritikumnak, ha nem akar közösséget vállalni a nemzeti kizárólagosság bármely említett formájával, e vonatkozásokban vallatóra kell majd fognia a második világháború utáni publikációkat is, különösképpen azért, hogy ellenőrizhesse saját, fenti állítását arról, hogy történetírásunk ma már kiszűrte a korábbi interpretációkhoz tapadt szennyező anyagokat. Ha ugyanis egy marxista elvekre hivatkozó, mai tanulmány a herderi eszmék közép-európai elterjedéséből vezeti le a magyar tör-

ténelem újabb kori tragédiáit, vagy pedig egy másik, ugyancsak erről a tárgyról elmélkedve, a hipertrofizált nemzeti önérzet új változatának a kitenyésztésével kísérletezik, akkor jogosan merül fel a kétség vagy a marxista módszer helyessége, vagy pedig a történész szándékai és alkalmassága iránt, hogy e módszerrel éljen. Mielőtt e kérdés vizsgálatába bocsátkoznánk, szóljunk előbb még a két háború közti Herder-magyarozók egyik legismertebbjének, Miloš Trivunacnak a már említett tanulmányáról, majd pedig a magyar szakirodalom egy igényes, filozófiai szempontú megközelítéséről, Szekrényessy Margit értekezéséről a harmincas évekből, ugyanis ezekkel szembeállítva még jobban kitűnik, hogy az utóbbi évtizedek ismét a húszas évek ideologizáló tendenciáihoz térnek vissza.

Míg a magyar irodalomban a Herderről rajzolt képet a két háború között az esetek többségében a nemzeti szűkkeblűség tette csonkává, egyoldalúvá, hiányossá, olykor torzzá is, addig a délszláv irodalmak róla alkotott képében a filozófiai idealizmus s ebből eredően a szláv nemzetkép túlkompenzáltsága hatott történelmietlenül és időszerűtlenül. Nem fér azonban kétség ahhoz, hogy e nem azonos előjelű elfogultságoknak a gyökereit azonos nedvek táplálják.

Trivunac felhívja a figyelmet arra a specifikumra, ami Herdert a sok hasonlóság mellett meg is különbözteti Rousseau társadalomszemléletétől: „Míg Rousseau számára az emberiség csak az egyedek óriási halma, Herder az emberiség és az egyes ember közé beiktatja a nemzeteket (narod) mint szerves egységeket, amelyek összekapcsolják az egyént az emberiséggel. A nyelvet, a vallást, a szokásokat, a költészetet, e legfontosabb nemzeti sajátságokat nem az egyedek teremtik meg, s ezek egyáltalán nem is művi alkotások, hanem a népek lelkének spontán megnyilatkozásai, az ugyanazon fajhoz tartozó emberi közösség terméke...” Ebből az következik, hogy az emberiség megismeréséhez csak a népek ismerete vezethet el. A népek szellemi-lelki sajátságai, egyéniségük jegyei dalaikban jutnak kifejezésre, s mint Herder mondja, *A népek dalai* című gyűjteményének közreadásával ez a cél lebegett előtte. Herder e szándékáról szólva Trivunac mintegy mentegeti a gyűjtemény összeállítóját, hogy könyvébe csak négy délszláv („morlák”) éneket vett fel (azok közül is csak a *Hasanaginica* az igazi népi termék), holott könyvében nyolc litván, tizenhárom skót, húsz spanyol stb. dal is helyet kapott. „Ez az aránytalanság nem annak a következménye — írja —, hogy elhanyagolja a szlávokat (...). Az az ember, aki annyi őszinte szeretettel öleli magához az egész emberiséget, nyilvánvalóan nem lett volna képes arra, hogy rosszakaratú mellőzésből kárt okozzon az emberiség oly jelentős részének...” Ezért úgy véli, hogy a szerb népköltészet viszonylag kevés számú énekkel való szerepeltetése a gyűjteményben „merő véletlen” műve.

A Herder életét és műveit oly behatóan ismerő tudós kutatónak, mint szerzőnk, aligha lett volna szabad megelégednie a „véletlenre” való hivatkozással vagy a személyes-érzelmi-hangulati motívumokkal, amelyeket egy ilyen jelentős vállalkozás háttérében feltételez, noha ismeretes, hogy Herder gondolkodói-költői alkatában ezeknek a mozzanatoknak nem elhanyagolható szerepük van. A fentiek megítéléséhez az életrajzból önként adódó motívumokon kívül kellő mérlegelést kívánt volna a népköltészeti termékek (kéziratos gyűjtemények, antológiák stb.) feltártságának, publikáltsági szintjének, az e téren elért eredményeknek széles körű vizsgálata; az ősi-népi-történeti-hagyományos-nemzeti stb. fogalmi tisztázottságának (vagy önkényes értelmezésének) az elemzése a tizennyolcadik század tudományosságának a világánál; az összehasonlító folklór modern eredményeinek a beépítése a tanulmány anyagába; a nép- és műköltészet egymáshoz való viszonyának a taglálása az egyes népek irodalmában; a műfaji problémák megvilágítása, egyszerűen: az egész fogalomrendszer mélyreható elemzése, ami választ adhatott volna arra, hogy miért szerepelnek Herdernél pl. a spanyolok húsza, a szlávok négy énekkal (a magyarok viszont egyel sem). Nem mondhatjuk, hogy Trivunac tanulmánya nem érinti e problémákat, de éppen azért, mert csak *érinti* őket, egyedül a fenti választ adhatta rájuk.

Hasonlóképpen siet Herder „segítségére” Tierfelderrel szemben, aki a *Strani pregled* ugyancsak 1936. évfolyamának egyik korábbi számában közölt *Németek és szlávok* című cikkében a következőket írja: „A németek szellemi kapcsolatai a szlávssággal hihetetlen ingadozások képét mutatják. A háború előtti Németország ijesztő tájékozatlanságával szemben, amely alig törődött azzal, hogy kapcsolatokat keressen a németek és szlávok között, vagy hogy elgondolkodjék európai közös életükről, magasan kiemelkednek Johann Gottfried Herder, Goethe, Ludwig Schläzer, Grimm és Ranke évtizedei, amelyekben a szláv géniusz első ízben tűnt fel Nyugaton. Nem véletlen, hogy éppen a romantikusok kora fogta fel oly érzékenyen a szlávok vonzóerejét. Abban hittek-e, hogy náluk találnak majd rá a népelet ősi állapotára, amelynek a viszterését oly hön óhajtották a maguk népei számára is? A korszak német filozófusai, költői és történészei azonban nem számoltak azzal, hogy a nemzeti ébredés mozgalma, amit idealista elképzeléseikkel éppen ők serkentettek, az ősiségből maga is a civilizációba torkollik bele. Még kevésbé látták be, hogy a nacionalizmus, amit Kelet- és Délkelet-Európában szítottak, egy napon eljut a Közép-Európa német államai-val való leszámoláshoz.”

Trivunac hangsúlyozza, hogy Herderre ez a vád aligha vonatkozhat. Ő a szlávok valóságos felszabadítására gondolt a germánok uralma alól, ami majd lehetővé teszi a számukra, hogy visszatérhessenek

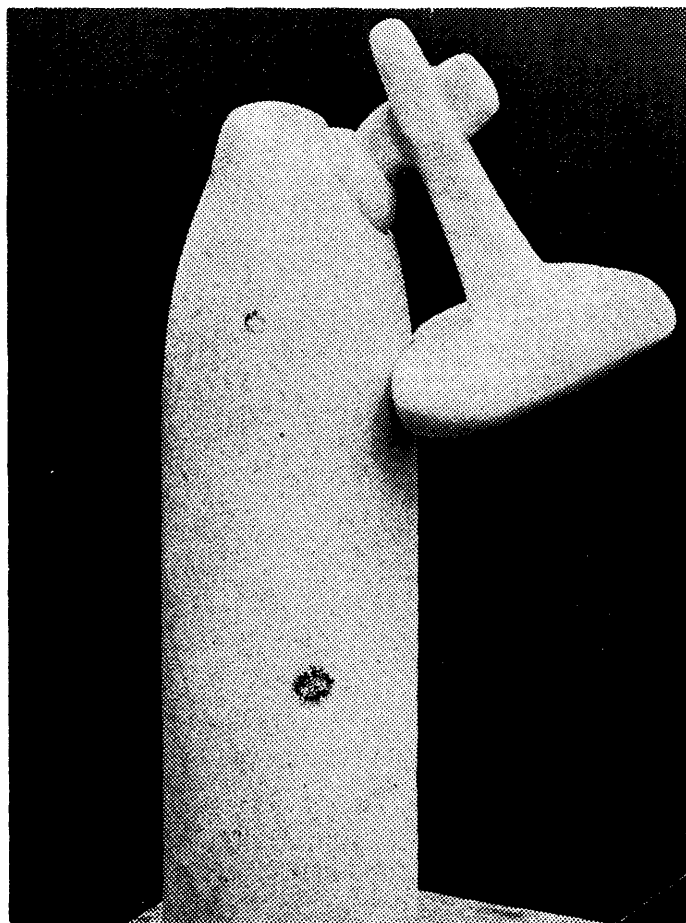
régi, békés kereskedő életmódjukhoz. Herder ugyanis — mondja Trivunac — ebben látja a civilizáció lényegét, s e szavai teljesen egybevágóak azokkal az elképzelésekkel, amelyeket ma a Népszövetség mond magáénak.

Szerzőnk igyekszik megkülönböztetni Herder hatásának a jellegét és intenzitását az egyes szláv népekre, mondván, hogy az a lengyeleknél, a „cehszlavákoknál”, különösen pedig az oroszoknál jóval erőteljesebben érvényesült, mint a délszláv népeknél, s minőségében is másféle volt. Dobrovskýt úgy említi, mint akinél Herder szlávokra vonatkozó „dicshimnusza” („slavopojka”) elsőként tűnik fel. Tőle származik át a szlávok vezető szerepének a gondolata Európa kultúrájában előbb Kollár, majd Šafařík és Palacký munkáiba. A lengyeleknél ez a hatás másféleképpen mutatkozik meg: Mickiewicznél aktív történelmi küldetés-tudattá, miszticizmussá, a nemzet „istenülésévé” fokozódik. Az oroszoknál azt a meggyőződést érleli, hogy az orosz nép hivatott az emberiséget a humanitás legfelsőbb fokára emelni, annál is inkább, mert az orosz nép őrzi a leghívebben a kereszténység ősi (pravoszláv) formáját, s mert kultúrája előnyösen különbözik az erőszakosan hódító germán-román népekétől (szlavofilek). A délszlávoknál, különösen a szerbeknél, főként írónknak a népi közösségek kulturális jelentőségéről szóló tanítása talált termékeny talajra, különösen a népköltészet fontosságáról vallott felfogása (Vuk, Branko). Fejtegetéseit Trivunac ezzel a szónoki kérdéssel fejezi be: „Vajon hozzájárult-e a szláv emberiség- és békevágy, ami az orosz szlavofilek zászlajára volt felírva, Oroszország belső összeomlásához, aminek a következménye volt a világháborúban elszenvedett vereség is — ez csak mint probléma vethető fel. Ha igen, azért nem lehet Herdert kárhoztatni, mert ő csak azt a fajta háborút ítéli el, amelynek a célja az erőszakos hódítás és foglalás, nem pedig a hatalmaskodók és leigázók elleni védekezés; a szlávok történelmi balszerencséjét is azzal magyarázza, hogy nem voltak kellően megszervezve az ellenállásra.”

Az idealista történetfilozófia úgyszólván minden ismerve felismerhető Trivunac e tanulmányában: a történelem mozgatórugója az Eszme, amely úgyszólván elvonatkoztatott, független, abszolút létezőként határozza meg a népek, társadalmak sorsát; a változatlanul örök nemzeti karakterjegyek, amelyek időtlenségükkel, konstans voltukkal irányítják a népek jelenét és jövőjét: mindez nemcsak Herdert jellemzi, hanem a tanulmány szerzőjét is, aki nem látja meg, hogy e felfogást a a tizennyolcadik századra oly jellemző (német) világkép összetevői határozzák meg, amelyet már századunk húszas-harmincas éveinek polgári filozófiája is korrigálni kénytelen. „Különvált itt egy mind szűkebb horizontúvá váló, az emberiséget számon kívül hagyó nacionalizmus s egy sokban elvont doktrinér jellegű humanista hit” — mondja Király

István. — Egyfelől, mint rögtön a kezdet kezdetén, már a Herder-féle humanista koncepcióban is, a nemzetire tolódtott át a hazát és emberiséget egybefogó rousseau-i örökségen belül az erősebb hangsúly (...), absztrakt, doktrinér módon fogalmazódott meg csupán a humanista tudat: az álom az egymásra talált emberiségről.” (*Irodalom és társadalom*. 1976. 553. l.)

(Folytatjuk)

Kombinált forma, 1983